

## **O'ZBEK TILIDA KIRISH SO'ZLARNING FUNKSIONAL-STILISTIK XUSUSIYATLARI**

**Jumayeva Mexri Xushboqovna**

*Termez economics and service university 2nd course of Master's degree*

[Jumayevamekhri@gmail.com](mailto:Jumayevamekhri@gmail.com)

**Annotatsiya:** *Ushbu maqolada o'zbek tilida kirish so'zlarning funksional-stilistik xususiyatlari va ularning so'zlashuv nutqida funktsionallik vazifalari va stilistik xususiyatlari, nutqda kirish so'zlarning emotsionallik darajalari va nutqiy ta'sirchanlik jihatlari haqida ma'lumotlar berilgan.*

**Kalit so'zlar:** *Nutq, Kaykovus, "Qobusnoma", Badiiy asarlar, Intonatsiya*

## **ФУНКЦИОНАЛЬНО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МАРКЕРОВ ДИСКУРСИВНОЙ РЕЧИ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ**

**Аннотация:** *В статье дается информация о функционально-стилистических особенностях вводных слов в узбекском языке, их функциональных задачах и стилистической характеристике в разговорной речи, уровнях эмоциональности вводных слов в речи, аспектах речевой экспрессивности.*

**Ключевые слова:** *Речь, Чайковус, «Кошмар», Произведения искусства, Интонация*

## **FUNCTIONAL-STYLISTIC FEATURES OF DISCOURSE MARKERS IN THE UZBEK LANGUAGE**

**Abstract:** *The article provides information about the functional and stylistic features of introductory words in the Uzbek language, their functional tasks and*

*stylistic characteristics in colloquial speech, levels of emotionality of introductory words in speech, aspects of speech expressiveness.*

**Keywords:** *Speech, Chaikovus, "Nightmare", Works of art, Intonation*

Nutqning tozaligiga ota-bobolarimiz kundalik turmushlarida, maqol, matallarida, yaratgan asarlarida e'tirof etib, o'zlarining ibratli hayot yo'llari bilan bizga o'rnak bo'lishgan. Kaykovusning "Qobusnoma" sida suxandonlik haqida fikr yuritilgan bo'lib, unda: "So'zning yuzin va orqasin bilg'il va ularga rioya qilg'il, har na so'z desang, yuzi bila degil, to suxango'y bo'lg'aysan", – deb yozilgan. Ya'ni so'zning nutq jarayonida mos o'rnini, axloq va jamiyat qoidalariga amal qilgan holda "yuzi bila" so'zlash nazarda tutilgan. Nutqning sofligiga putur yetkazadigan holatlaridan biri o'z ma'nosidan begona qilingan, ya'ni "ishlamaydigan" so'z va iboralarni qo'llash va uni nutqiy odat so'zlarga aylantirish.

Nutqiy muloqotlarda, ko'pincha, so'zlovchilar "haligi", "xo'sh", "undan keyin", "mubolag'a bo'lmaydi", "o'z-o'zidan", "oyim", "qarang", "narsa", "masalan", "alohida olib qaraganda" kabi so'z va gaplarni o'rinsiz qo'llab, o'zining madaniy saviyasi, nutq boyligi, so'z qo'llash mahorati kamligini ko'rsatib qo'yadi. Bunday "ishlamaydigan" so'z va iboralar, gaplar nutqning soflik mezonlarini buzadi. Badiiy nutqda esa bunday so'zlar asar qahramonlarining hududiy, milliy mansublik, madaniy saviyasi, muomala madaniyatini ko'rsatish uchun badiiy maqsadda qo'llanadi. Bunday hollarda nutqning soflik darajasiga putur yetkaziluvchi holat sodir bo'lgan hisoblanmaydi. Televideniyada ko'rsatilgan "Uchrashuv" hajviy filmlar turkumida "Sarimsoqpiyoz" laqabini olgan qahramon rolni ijro etgan Ergash Karimov majlisga chaqirilganlar ichida "Shu-shu domla" deb ro'yxatga kiritgan xodimning ismini emas, balki laqabini aytib chaqirilganligini kuzatganmiz. Aktyor uni har gapida "shu-shu" deb qo'shaverganligi uchun shunday nomlanganligini izohlaydi. Shundan bilsa ham bo'ladiki, bora-bora doimiy qo'llab kelinadigan so'zlar o'sha shaxsning laqabiga

aylanishini bildiradi. Badiiy nutqda “ishlamaydigan” soʻzlar qahramon nutqida maʼlum maʼno tashuvchi, uning xarakteri, maʼlum bir hududiy xoslanishini koʻrsatadi. Badiiy asarlarimizda bunday hollarni koʻrish mumkin. Gʻafur Gʻulom “Shum bola” qissasidagi Sariboy boʻlis “innaykeyin”, Odil Yoqubov “Ulugʻbek xazinasini” romanida Ali Qushchining onasi Tillabibi “boʻta”, “boʻtalogʻim”, Abdulla Qodiriy “Mehrobdan chayon” romanida Solih maxdum “habba”, Oʻtkir Hoshimov “Dunyoning ishlari” qissasidagi “Gilam paypoq” hikoyasida Hoji buvi “poshsha”, Abdulla Avloniy “Advokatlik osonmi?” dramasida Xudoyberdi “bolam”, “jon bolam”, Xushvaqt “akunki xoʻjayin”, Rapoil “garamjon”, Mehriniso “opaginang aylansin”, Egamberdi “Mulla aka”, Togʻay Murod “Ot kishnagan oqshom” qissasida kapitan Roʻziyev “xoʻsh-xoʻsh”, baliqpaz Shukurov “shu-shu”, Oʻlmas Umarbekovning “Sovgʻa” hikoyasidagi Aʻlobush “tasadduq”, Sharof Boshbekovning “Temir xotin” komediyasida Qoʻchqor “rakatopsin” kabi “ishlamaydigan” soʻzlar ularning oʻziga xos nutq qoidalarida asosiy oʻrinni egallaganini koʻrish mumkin.

Bunday doimiy qoʻllanuvchi soʻzlar ularning ichki dunyosi, xususiyatlarini ham koʻrsatgan. Sariboy boʻlisning “innaykeyin” deb oʻrinsiz hollarda ham qoʻllayveradigan “odati”ni yozuvchi shunday taʼriflaydi: “...ana shu “innaykeyin”ga javob topib bera olmasangiz, onangizni Uchqoʻrgʻonda koʻrasiz. Qamchi bilan yelkaga tushirib qolguvchi edi”<sup>1</sup>. Yozuvchi oʻsha davr boylarining xasisligi va oʻta injiqligini shu birgina soʻzi orqali ham shum bola tili bilan aytganda “haligacha xoʻjayinlari ichida eng xudo urgan badbaxt, ziqnasi” ekanligini ochib bergan. “Ulugʻbek xazinasini” romanida “Sahroyi mangʻit urugʻidan boʻlgan Tillabibining eng suyuqli soʻzi “boʻta”, “boʻtalogʻim” edi.”<sup>2</sup>, – deb koʻrsatilgan. Bu qahramonning odat tusiga kirgan soʻzi Sariboy boʻlisning “innaykeyin”idan farq qilib, personajning kuyunchakligi, mehribonligini

---

<sup>1</sup> Gʻafur Gʻulom. Shum bola qissasi. – Toshkent, 2015. 69-b.

<sup>2</sup> Odil Yoqubov. Ulugʻbek xazinasini. – Toshkent: “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. 33-b.

ko'rsatadi. Yana shunday holatlardan biri "Gilam paypoq"da Hoji buvining "poshsha" deb murojaat qilishida ham kuyunchaklik, erkalab chaqirish ma'nosini bildirgan. "Poshsha" so'zi ko'pincha erkalash, ba'zan kesatiq ma'nosida ham qo'llanadi. Hikoyada Hoji buvining nutqida ko'proq erkalab murojaat qilishi kuzatiladi. Abdulla Avloniyning "Advokatlik osonmi?" dramasida ham Mehriniso doimiy qo'llovchi "opaging aylansun" so'zida ham mana shunday ma'no ifoda etgan. "Sovg'a" hikoyasida A'lobushning "tasadduq" so'zi dialoglarda ko'p o'rinlarda qo'llanib, "o'rgilay, sadaqa bo'lay" ma'nosida kelganligini, personajning boshqalarga nisbatan his-hayajonini, ehtirosini bildirganligini aks ettirgan. "Mehrobdan chayon" romanida Solih maxdumning "habba" so'zini aytishida ham ma'lum ma'no tashish vazifasi bajarilgan. "Habba" so'zi "ha, shunday, ha aytganday, aytmoqchi" ma'nosini bildirgan bo'lib, eski o'zbek tilida qo'llangan.

Abdulla Qodiriy eski o'zbek tilidagi so'zlarning ma'nosini yaxshi bilganligi uchun qahramoning xarakteridan, davr nuqtayi nazaridan kelib chiqib, hududiy va tarixiy koloritni ko'rsatish uchun eski o'zbek tilidagi so'zdan badiiy maqsadda qo'llagan. "Ot kishnagan oqshom" qissasida kapitan Ro'ziyevning dialoglarda "xo'sho'sh" so'zini qo'llash orqali amalidan kelib chiqib, uning bilim saviyasini pastligi, ya'ni shunday yuqori mansab egasi bo'lib turib, so'zga chechanmasligi, so'z qo'llashda ortiqchalikka yo'l qo'yganligini bilish mumkin. Tog'ay Murod asarlarida har bir detalga, so'zga o'ziga xos vazifa yuklaydi. Uzundan uzun ta'riflab o'tirmaydi-da, birgina so'z orqali qahramonini qanchalik nutqiy madaniyatga, lug'at fondining qanchalik boyligiga ega ekanligi yaqqol tasvirlaydi. "Temir xotin" komediyasida Qo'shqorning "rakatopsin" so'zini voqealar mobaynida bir necha marta qo'llab o'zining voqea va hodisalarga subyektini bildiradi. Aslida, "baraka topsin" so'zini bu tarzda aytilishi qahramonning so'zga chechan bo'lsa-da, talaffuz qoidalariga amal qilmaydigan obraz so'zlash usulini yozuvchi tildan foydalanish mahoratini ko'rsatish orqali namoyon qilgan.

Badiiy nutqda "ishlamaydigan" yoxud "parazit so'zlar" deb yuritiluvchi

soʻzlar oʻziga xos tarzda qoʻllanadi. Badiiy asarda yozuvchi oʻzining maʼlum bir voqealar oqimida ishtirok etadigan personajlarining qaysidir yashirin xususiyatlarini ifodalash uchun shunday soʻzlardan foydalanadi. Bu uning ijodiy laboratoriyasining yashirin qirrasini namoyon qiladi. Lekin biz, soʻzlashuvchilar, jonli nutqiy faoliyatimizda “ishlamaydigan” soʻz va iboralardan foydalanishdan cheklanishimiz, uning oʻrniga maʼnodosh soʻzlar, olmoshlar orqali fikrimizni ifodalasak, taʼsirchan va mazmunli, joʻyali boʻladi. Shunda biz nutqning soflik mezonlarini buzmagani boʻlamiz.

Tilimizda gap aʼzolari vazifasini bajarmaydigan, ular bilan grammatik jihatdan bogʻliq boʻlmagan maxsus soʻzlar mavjud. Agar gapda bunday soʻzlar boʻlmasa, jumla oʻz maʼnosini yoʻqotmaydi. Baʼzilarga kirish soʻzlari nutqni sekinlashtiradigan boʻlib tuyulishi mumkin, ammo ularning yordami bilan biz koʻpincha fikrlarni bogʻlaymiz, xabarga shaxsiy munosabatni bildiramiz, bayonot kimga tegishli ekanligini koʻrsatamiz. Asosiysi, kirish soʻzlaridan foydalanish, yozma ravishda toʻgʻri tuzish oʻrinli.

Koʻpincha, siz kirish soʻzlari va iboralarini ishlatmasdan qilolmaysiz. Ular odamlar oʻrtasida muloqot qilishda mos keladi, ular yozma nutqda fikrlarni shakllantirish vositasi boʻlib xizmat qiladi.

Shaxsiy soʻzlar uchun, masalan, "iltimos", "ammo", "shuning uchun" toʻgʻridan-toʻgʻri kirish soʻzlari vazifasini bajarishga moʻljallangan. Ammo koʻpincha kirish soʻzlarining maʼnosi turli xil mustaqil nutq qismlarining soʻzlari bilan olinadi. Bunday maxsus soʻzlarning turli guruhlarini maʼnoga qarab ajratiladi.

Gapda bayon qilingan voqealarga munosabatni bildirishga yordam beradigan kirish soʻzlari va birikmalari koʻp sonli soʻz va birikmalarni oʻz ichiga oladi va turli xil maʼnolarni anglatadi. "Albatta", "albatta", "shubhasiz" soʻzlari ishonchni namoyon qilish uchun imkoniyat beradi, va "ehtimol", "mumkin", "ehtimol" - noaniqlik. Xursandchilik va zavq tuygʻulari "umumiy quvonchga", "mening zavqimga", "baxtga" soʻzlari bilan etkaziladi; afsuslanish va ajablanish - "afsuski", "xafa boʻlish", "boshqalarning ajablantirishi". Gapga "odatdagidek", "sodir

bo'ladi", "har doimgidek" kirish so'zlarini qo'shib, odatdagi faktlarni baholash mumkin.

"Birinci", "shunday", "masalan", "ma'noni anglatadi", "aksincha", "boshqa tomondan", "shu tarzda" so'zlari fikrlar o'rtasidagi aloqani o'rnatishga, ularni izchil ifodalashga yordam beradi..

Bayonotga ekspresivlik qo'shish, fikrlarni aniq shakllantirish so'zlar va kombinatsiyalarga xos "boshqacha", "(qisqasi) gapirish", "yumshoq qilib aytganda (qo'pol ravishda)", kulgili ", " aytish haqiqat ", " bir so'z bilan "va boshqalar. Ba'zi so'zlar ("bizning yo'limiz", "...", "mening hisob-kitoblarim bo'yicha") bayonot manbasini bildiradi. "Siz tushunasizmi (bor)", "kechirasiz (o'sha)", "iltimos", "tinglang (o'sha)", "ruxsat bering (o'sha)" so'zlarini ishlatganda, xabarga e'tibor qaratiladi. Bayonotlar va boshqa ma'nolarni keltiradigan ko'plab kirish so'zlari mavjud.

Kirish konstruktsiyalari maxsus intonatsiya bilan talaffuz qilinishi kerak: ovozingizni pasaytirishga harakat qiling va so'zlarni tez sur'atlar bilan talaffuz qiling. Bunday maxsus so'zlar odatda butun jumlagi ishora qiladi, lekin gapning alohida a'zolariga, ularning yonida joylashgan bo'lib, o'ziga xos ma'no berishi mumkin.

Kirish so'zlari va gap a'zolari o'rtasida sintaktik aloqa o'rnatilmagan. Bu bunday tuzilmalarni gap a'zolari qatoridan chiqarib tashlaydi va ularni ajratishni talab qiladi: og'zaki nutqda - intonatsiya bilan, yozma ravishda - vergul bilan. Masalan, "Quyoshli ob-havo uzoq vaqtgacha o'rnashganga o'xshaydi", "Mening fikrimcha, shifokor bu eng insonparvar kasb". Agar kirish so'zlarining vazifasi bog'lovchilar vazifasiga yaqinlashsa, ular jumla tarkibida zarur bo'lib qoladi. Masalan, "balki (balki)" so'zining takrorlanishi ajralish munosabatlarini ifodalaydi: "Ota-onalar oilamiz qachon dengizga ta'tilga chiqishini hali hal qilishmagan: balki iyulda, balki avgustda".

Kirish so'zlarini jumla tarkibidagi tarkibiy so'zlardan ajrata bilish muhimdir. Taqqoslang: "Mening achchig'imga kuchli bezovtalik hissi qo'shildi" - "Mening

jahlimga bola kattalarning maslahatiga quloq solishni istamadi". Agar kirish so'zlarini tashlab qo'ysangiz, jumla ma'nosi o'zgarmaydi.

Kirish so'zlari va murojaat nutq qismidir. Ular predmetga aloqador emas va sintaktik jihatdan predikatdir. Ular jumlaning boshqa a'zolariga ta'sir qilmaydi. Kirish so'zlari va murojaat vergul bilan ajratiladi. Lekin ichida emasbarcha holatlar. Apellyatsiya alohida jumla bo'lishi mumkin va undan keyin undov belgisi qo'yiladi:

Sergey Ilyich! Undan qo'rqasizmi?

Olga Petrovna! Ertaga belgilangan vaqtda kelishni unutmang!

Kirish so'zlari va murojaat gap o'rtasida bo'lganda vergul bilan ajratiladi. Agar ibora ular bilan boshlansa, ulardan keyin bir xil tinish belgisi qo'yiladi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, kirish so'zlari va iboralar bilan jumalarni yozishda alohida qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Tushunish uchun bir nechta misollarni ko'rib chiqing.

Kirish so'z turlari

Bu nutq qismlari quyidagi funktsiyalarni bajaradi:

- ✓ turli his-tuyg'ularni ifodalash (afsuski, gunohni yashiradigan hech narsa yo'q);
- ✓ ishonchni baholash ifodasi (shubhasiz, albatta, albatta, shubhasiz, o'z-o'zidan ravshan);
- ✓ ketma-ketlik ko'rsatkichi, taqdimot g'oyasi (aksincha, demak, shuning uchun, aytmoqchi, aytmoqchi, men shuni anglatadiki, shu tarzda, bundan ham ko'proq narsani ta'kidlayman);
- ✓ fikrlarni ishlab chiqish usullariga ishora (boshqacha qilib aytganda, oddiygina ayting);
- ✓ xabar manbasini ko'rsatish (so'zlarga ko'ra, xabar qilish, aytish, uzatish).

Misollar:

Mana, Mishani xafa qilib, yangi stolda u onasidan juda ehtiyotkorlik bilan

yashirgan kundalik bor edi.

Mehmon Grigoriyni hayratda qoldirib, darhol p altosini yechib, stolga o'tirdi.

KeyinBu holatda, aslida, uning qo'shniga bo'lgan munosabati bilan qiziqishning hojati yo'q edi.

U sizga o'yindan voz kechishingizni va shuning uchun uzoq vaqtdan beri to'plagan reytingingizni yo'qotishingizni taklif qilyaptimi?

Talaba afsuski cheat varag'ini o'qituvchi stolida qoldirdi.

Katerina jo'nab ketdi, to'g'rirog'i, qochib ketdi va orqasida lakonik yozuv qoldirdi.

### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR**

1. G'afur G'ulom. Shum bola qissasi. – Toshkent, 2015. 69-b.
2. Gumboldt.V. Tilshunoslik bo'yicha tanlangan asarlar:- M.: "Progress" IG AJ, 2000. - 348b.
3. Odil Yoqubov. Ulug'bek xazinasini. – Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. 33-b.
4. Shoabdurahmonov Sh. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -T., O'qituvchi. 1980.-684b.
5. Tojiev G.N. O'zbek tili ma'naviy-ma'rifiy leksikasining mustaqillik yillaridagi taraqqiyoti (“milliy g'oya” atov birliklari tizimi): Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. – Samarqand, 2017. – 487b.
6. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –T., O'zbekiston. 1992.-156b.
7. Vorobiev V. V. Linguoculturology: Theory and Methods. Moscow.1997. 221p.